

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/8/12-30>

AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, çoxşaxəli yaradıcılığa malik, görkəmli alim və tənqidçi Ə.Mirəhmədov həm də Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri barədə çoxsaylı monoqrafiyaların, araşdırmaların müəllifidir. Ə.Mirəhmədov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təməlini qoyan alimlərdən biridir. Onun oxucularımıza təqdim olunan məqaləsi alimin Tiflis arxivlərində apardığı araşdırmalar nəticəsində yazılmışdır. Məqalə 1954-cü ildə çap olunmuşdur. Məqalənin müasir dövrümüzə səsləndiyini nəzərə alaraq onu oxucularımıza olduğu kimi təqdim etməyi qərara aldığımız. Bu məqaləni bizə təqdim edən sənət..e.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Kübra xanım Əliyevaya təşəkkürümüzü bildiririk.

Əziz Mir Əhmədov

Üzeyir Hacıbəyov və Müslüm Maqomayevin tələbəlik illərinə dair yeni sənədlər

Xülasə

Görkəmli Azərbaycan bəstəkarları və ictimai xadimləri Üzeyir Hacıbəyov və Müslüm Maqomayevin tələbəlik illəri tədqiqatçılar və bioqraflar tərəfindən az araşdırılmışdır. Bu boşluğun əsas səbəbi kifayət qədər bioqrafik materialın olmaması idi. Keçən ilin fevralında Gürcüstan SSR Təhsil Muzeyinin arxivində Hacıbəyov və Maqomayevin gəncliyinə aid bioqrafik xarakterli bir sıra materiallar və sənədlər aşkar etdik. Bu sənədlər onların tərcümeyi-halı dövrünə, yəni o dövrdə Qafqazın ən böyük təhsil ocaqlarından birinin – Qori Müəllimlər Seminariyasının divarları arasında keçdiyi illərə xeyli işıq salır. Məlum olduğu kimi, Hacıbəyov və Maqomayev orta məktəbi bitirdikdən sonra bu seminariyaya daxil olurlar (1899-1900). Qori Seminariyasında cəmlənmiş demokratik qüvvələr Azərbaycan xalqının bu istedadlı övladlarının dünyagörüşünün və yaradıcılığının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Bir çox mütərəqqi rus, gürcü və azərbaycanlı təhsil və mədəniyyət xadimləri iştirak edirdi.

Müəllif məqalənin mövzunu nəzərə alaraq seminariyanın təhsil və tərbiyəsi haqqında qısa məlumat verir, onun həm müsbət, həm də mürtəce tərəflərini qeyd edir. Məqalədə ibtidai təhsilə, seminariyada təhsilə, Hacıbəyov və Maqomayevin akademik fəaliyyətinə dair tam mətnlərin və sənədlərdən çıxarışların tərcümələri, onların sinif rəhbərləri tərəfindən doldurulmuş davranış vərəqələrinin mətnləri, seminariyanı bitirmə şəhadətnamələri, məktublar və s. mətnləri əks etdirir. Hacıbəyov və Maqomayevin yaradıcılığının ilk dövrünün işıqlandırılması.

A.Mirakhmedov

New materials about the student years of Uzeyir Hajibeyov and Muslim Magomayev

Abstract

The student years of outstanding Azerbaijani composers and public figures Uzeyir Hajibeyov and Muslim Magomayev have remained little explored by researchers and biographers. The main reason for this gap was the lack of sufficient biographical material. Last February, we discovered a number of biographical materials and documents relating to the youth of Gadzhibekov and Magomayev in the archives of the Museum of Education of the Georgian SSR. These documents shed significant light on the period of their biographies, i.e., the years spent within the walls of one of the major educational institutions of the Caucasus at that time - the Gori Teachers' Seminary. As is well known, after graduating from high school, Hajibeyov and Magomayev entered this seminary (1899-1900). The democratic forces concentrated at the Gori Seminary had a significant influence on the formation of the worldview and creativity of these talented sons of the Azerbaijani people. Many progressive Russian, Georgian, and Azerbaijani educators and cultural figures attended. In light of the article's topic, the author provides a brief description of the seminary's educational and upbringing, noting both its positive and reactionary aspects.

The article reproduces translations of full texts and excerpts from documents concerning the primary education, studies at the seminary, the academic performance of Gadzhibekov and Magomayev, the texts of their conduct sheets completed by their class teachers, certificates of completion of the seminary, letters, etc. The author also provides some comments on the documents included in the article, seeking to explain the significance of the facts presented for a more in-depth understanding of the early period of the creative development of Gadzhibekov and Magomayev.

Yalnız Azərbaycan musiqi tarixinin deyil, ümumiyyətlə müasir mədəniyyətimizin görkəmli simaları olan Üzeyir Hacıbəyov və Müslüm Maqomayevin gənclik illəri, onların ictimai-yaradıcılıq fəaliyyətinə başladıkları dövr indiyədək çox az tədqiq olunmuşdur. Hər iki sənətkar haqqında əldə olan rusca və azərbaycanca mənbələrdə, elmi-kütləvi kitabça və məqalələrdə həmin mövzuya dair verilən məlumat əsasən ayrı-ayrı qeydlərdən ibarətdir. Bu cür qeydlər isə, əlbəttə,

Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin həyat və yaradıcılıq yolunu ətraflı, inkişafda öyrənmək üçün kifayət deyildir.

X.Ağayeva, V.Vinoqradov, Q.Qasimov və S.Korev kimi tədqiqatçılar Azərbaycan mədəniyyətinin bu iki simasını oxucuya məhəbbət ilə tanıتماğa müvəffəq olmuşlar. Onlar öz tədqiqatları ilə yeni faktlar meydana çıxarmış, bu sənətkarların şəxsiyyəti, həyatı, yaradıcılığı, dünyagörüşü və xüsusilə kompozitorluq fəaliyyəti haqqında bir çox düzgün elmi nəticələrə gəlmişlər. Elmi ədəbiyyatda Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayev müasir Azərbaycan musiqi sənətinin böyük yaradıcıları kimi təqdim edilməkdən başqa, onların sovet dövründəki geniş ictimai-mədəni xidməti haqqında da məlumat verilir. Lakin həmin müəlliflər lazımi materialın, xüsusilə arxiv sənədlərinin əldə olmaması üzündən Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin həyatında əhəmiyyətli olan təhsil illəri və bu iki məktəb yoldaşının ədəbiyyat və incəsənət aləminə qədəm basdığı dövr haqqında konkret faktlara əsaslanan məlumat verə bilməmişlər.

Keçən ilin əvvəllərində Tbilisidə elmi ezamiyyədə olduğumuz zaman biz Azərbaycanın bir çox görkəmli adamlarının təhsil almış olduğu Qori müəllimlər seminariyasının arxivi ilə maraqlandırıq. Gürcüstan SSR Dövlət maarif müzeyində çox səliqəli halda saxlanan arxiv materialları bizi həm seminariyanın bir təhsil ocağı olaraq ümumi mənzərəsi ilə, həm də burada Qafqazın başqa yerləri kimi, Azərbaycan üçün də qabaqcıl ziyalı kadrlar hazırlamasına dair sənədlərlə tanış etdi.

Qalın qovluq və dəftərləri vərəqlədikdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mahmudbəy Mahmudbəyov, Süleyman Sani Axundov, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, A.Subhanverdixanov (Divanbəyoğlu), Rəşidbəy Əfəndiyev kimi bir sıra mütərəqqi yazıçı, alim, ictimai xadim və müəllimin vaxtilə Qoridə necə oxuduqları, necə təlim və tərbiyə aldıkları haqqında maraqlı materiallara təsadüf edirik. Burada həmin adamların şəxsi iş qovluqları, seminariyaya girmək üçün yazdıqları ərizələrin avtoqrafı, yoxlama imtahanı üçün yazı işləri, Pedaqoji şuranın protokolları, sinif jurnalları, müxtəlif dərş cədvəlləri, raportlar, yazılı məruzələr və başqa xarakterli sənədlər vardır.

Mövzumuzla əlaqədar olduğunu nəzərə alaraq, burada seminariyanın Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevdən əvvəl və onların tələbəlik illərindəki vəziyyəti haqqında müxtəsər məlumat verməyi lazım bilirək.

Çar hökumətinin maarif sahəsindəki mürtəce siyasətinə baxmayaraq, Qafqazda yaşayan qabaqcıl pedaqoji xadimlər 1876-cı ildə Qori şəhərində bir seminariya açdılar. “Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası” adı ilə təsis edilən bu məktəbin fəaliyyətə başladığı ilk üç ildə bütün tədris və təlim-tərbiyə işləri rus dilində aparılırdı. Tələbələr içərisində Qafqazın müxtəlif yerlərindən gəlmiş rus, gürcü,

erməni, ləzgi, çərkəz, udin, və başqa milliyyətdən olan uşaqlar var idi. Bunların çoxu varlı və ruhani balaları idi. 1879-cu ildə burada azərbaycanlı uşaqlar üçün əsas və hazırlıq sinifləri olan, çar hakim dairələrinin ifadəsilə “Tatar şöbəsi” adlanan yeni bir şöbə də açıldı. Bu təsadüfi bir hadisə deyildi.

Həmin şöbənin açılmasının xüsusi bir tarixçəsi vardır.

Azərbaycan SSR Respublika əlyazmaları fondunda saxlanan bir sənədə görə, Qori seminariyasındakı bu Azərbaycan şöbəsi böyük yazıçı və mütəfəkkirimiz M.F.Axundovun təşəbbüsü ilə təsis edilmişdir. Tanınmış maarifpərvərlərdən Rəşidbəy Əfəndiyevin avtoqrafı olan bu sənəd “Zaqafqaziya seminariyasının türk şöbəsi inspektoru Aleksey Osipoviç Çerniyaviski haqqında müxtəsər tarixi məlumat”dan ibarətdir. Burada deyildiyinə görə, Azərbaycan şöbəsinin layihəsi M.F.Axundov tərəfindən tərtib edilərək təsdiq verilmişdir.

Həmin əlyazmasında qeyd olunur ki, Qafqaz canişini, M.F.Axundovun yazılı məruzəsi və layihəsi ilə tanış olduqdan sonra aşağıdakı məzmununda bir sərəncam vermişdir: “Təcrübə məqsədilə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası yanında ölkənin türk əhalisi üçün üç illiyə müstəqil “Tatar şöbəsi” açılsın. Əgər təcrübə məqsədə uyğun olarsa, o zaman üç ildən sonra bu şöbə türklər üçün müstəqil seminariyaya çevrilsin və o, Qoridən Azərbaycanın mərkəzinə köçürülsün” (sərəncamın əslı ruscadır).

Hələlik bu məsələni həll olunmuş hesab etməsək də, M.F.Axundov kimi fəal, yorulmaz bir ictimai xadimin belə bir mühüm təşəbbüs göstərə biləcəyi şübhə doğurmur. Bizə məlum olduğuna görə, Azərbaycan maarifi tarixinə dair ədəbiyyatda bu məsələdən yalnız pedaqoji elmlər namizədi M.Mehdizadənin dissertasiyasında bəhs edilmişdir.

Seminariyaya ümumi qiymət vermək istəyən adam buradakı təlim–tərbiyə işinin quruluşunda, tədris metodlarında, müəllim heyətinin tərkibində və başqa cəhətlərdə aydın nəzərə çarpan bir ziddiyyət, ikilik görəcəkdir. Müdiriyyətin, müfəttiş və müəllimlərin sinfi mənsubiyyət və dünyagörüşü etibarilə çox müxtəlif zümrələrə bölünməsi bu işdə həlledici səbəblərdən idi. Başqa sözlə, seminariyada mütərəqqi rus, gürcü, erməni və azərbaycanlı pedaqoqlarla yanaşı, çarizmə nökrçilik edən qaragüruhçu müəllimlər, din – şəriət ehkamını öyrədən ruhanilər də dərslər deyirdilər ki, belə bir hal əməli işdə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Tədris proqramındakı ziddiyyət buna yaxşı misal ola bilər. Məsələn, azərbaycanlı uşaqlar hesab, coğrafiya, təbiyyət, ədəbiyyat dərslərilə bərabər “müqəddəs tarix” və şəriət dərsləri də keçir, “Nuhun tufanı” kimi dini – məvhumat da öyrənirdilər.

Belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, çar Maarif Nazirliyinin “səxavətilə” seminariyada sünni və şiə uşaqlara ayrı-ayrı ruhanilər dərslər deyirdilər.

Maarif Nazirliyinin göstərişilə seminariyada inqilabi əhval-ruhiyyənin yayılmasının qarşısını almaq üçün müxtəlif məhdudlaşdırıcı tədbirlər görülürdü. Tələbələr üçün qanun hökmündə olan ədəb və intizam qaydalarının 46-cı paragrafında deyilirdi: “Dərslərdən sonrakı asudə vaxtlarında tələbələr seminariya kitabxanasından verilən kitabları oxumaqla və müdiriyyətin icazə verdiyi oyunlarla, incəsənət növlərilə, peşələrlə və bağçılıq işlərilə məşğul olmalıdırlar. Onlar mürəbbilərin nəzarəti altında gəzintiyə çıxıb bilərlər, habelə Pedaqoji sovetin icazəsilə evdə teatr tamaşası verə bilərlər”.

Bundan başqa, tələbələri daima nəzarət altında saxlamaq, onları “zərərli təsirlərdən” qorumaq, “siyasi cəhətdən etibarsız adamlarla” əlaqədən məhrum etmək kimi gizli göstərişlər də alınmışdı. 1884-cü ildə, rəsmi surətdə alınmış, “ali göstərişə” əsasən “Отечественные записки” və “Современник” kimi inqilabi – demokratik jurnalları, həmçinin Kertsenin “kimdir müqəssir?”, Çerniyaviskinin “Romanın süqutunun səbəbləri” və başqa kitabları oxumaq tələbələrə qadağan olunmuşdu; bu kitab və jurnalların sayı 126 idi.

Lakin arxiv sənədləri göstərir ki, XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərinə doğru bu qanun-qaydalar öz qüvvəsini əhəmiyyətli dərəcədə itirmiş və o zamandan etibarən, bütün məhdudlaşdırma, nəzarət və təziqə baxmayaraq, tələbələr arasında inqilabi ideyalar get-gedə qüvvətlənmişdir.

Yuxarıda qeyd edilən mənfi cəhətlərlə bərabər, Gori seminariyası Zaqafqaziya xalqları üçün bir çox qabaqcıl ziyalı kadrları yetişdirməsi ilə də mühüm işdir.

Başqa milliyətə mənsub seminaristlərlə çiyin-çiyinə böyüyən azərbaycanlı uşaqların təhsil və tərbiyəsində təqdirəlayiq cəhətlər az deyildi. Burada, hər şeydən əvvəl, N.Lomouri, S.Vasilidze, A.O.Çernyaviski, R.Eprideni kimi bir çox müəllim və mütəfəkkirlərdən danışmaq lazımdır. Bunlar zəhmətkeş xalqa yaxın adamlar idilər, xalqı maarifləndirmə yolunda çalışırdılar. N.Lomouri (1852-1915) XIX əsr üçün gürçü maarifinin görkəmli nümayəndələrindən biri, demokratik görüşlü ictimai xadim olmaqdan başqa, eyni zamanda, istedadlı bir nasir idi.

Şamaxıda doğulub orada da təhsil alan, bir müddət Ağsuda işləyən, sonralar isə Azərbaycanın şəhər və kəndlərini gəzərək seminariya üçün tələbə yığan Çernyaviski Azərbaycan maarifinin tərəqqisi yolunda xeyli iş görmüş rus ziyalılarından biri idi. O, Azərbaycan dilində yaxşı danışır və yazırdı. 1883-cü ildə böyük rus pedaqoqu Uşinskinin təsiri altında Çernyaviskinin yazıb çap etdirdiyi “Vətən dili” dərsliyi uzun zaman məktəblərimizdə qiymətli bir tədris vəsaiti olmuşdur. Çernyaviski seminariyada on ildən artıq müfəttiş vəzifəsində çalışmışdır.

Bu ziyalılar sırasında R.Əfəndiyev də böyük hörmətə malik idi. O, seminariyanı bitirmiş və sonra orada müəllimliyə başlamışdı. R.Əfəndiyev də Uşinskinin yolu ilə

gedən pedaqoqlardan idi. 1889-cu ildə çap etdirdiyi “Uşaq bağçası” adlı dərsliyini böyük pedaqoqun “səsli metodu” əsasında tərtib etmişdi. O, eyni zamanda, Krilov və Tolstoyun əsərlərindən bir neçəsini azərbaycancaya çevirmişdi.

Adı çəkilən və çəkilməyən mütərəqqi görüşlü müəllimlər seminariyadakı rejimin ağırlığına dözərək, öz pedaqoji təcrübələrində rus pedaqogikasının nəaliyyətlərinə əsaslanırdılar. Seminaristlər əldə etdikləri faydalı biliklər üçün bu müəllimlərə minnətdar idilər. Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayev təhsili bitirdikdən sonra keçmiş müdir və müəllimlərinə yazdıqları məktubda onların səmimi qayğıkeşliyi üçün öz təşəkkürlərini bildirmişdilər.

Arxiv sənədlərindən xüsusilə sinif jurnallarındakı qeydlərdə aydın olur ki, azərbaycanlı uşaqlar beş illik təhsil müddətində qabaqcıl pedaqoji nəzəriyyə və metodikaya dair yaxşı bilik alır, klassik ədəbiyyatı öyrənirmişlər. Seminariya yanındakı ibtidai məktəbdə Uşinskinin “ana dili” dərsliyi ən çox istifadə edilən kitablardan olmuşdur.

Seminariyada iki dünyagörüşünün, iki elmin bir-biri ilə necə mübarizə apardığını, necə yarışdığını C.Məmmədquluzadənin satirik bir dil ilə yazmış olduğu aşağıdakı sözlərdə də görmək olur: “...Darülmüəlliminin xristianlar şöbəsinə əl-hiddə bir ibadət evi var idi. O, ki qaldı bizim türk şöbəmizə, doğrudur, burada müəyyən bir məscid yox idi; ancaq elmi-ilahi dərslərinin müəllimləri bizlər üçün bir vaiz idilər və Məhəmmədin dinində bizi möhkəm saxlamaq yolunda heç bir şey əsirgəmirdilər. Bizim axirətimizi təmin etməkdə bir qüsurluq görmürük. Ta o yerə kimi ki məhərrəmlikdə, təqribən səksən beşinci-altıncı ildə darülmüəlliminin qərarı ilə Tiflisdən bir mərsiyəxan gətirmişdilər ki, bizlər üçün mərsiyə oxusun, ağlayaq... Nə qədər Naxçıvanın müqəddəs mühiti və darülmüəlliminin əmmaməli müdərrikləri bizi Allahın yolunda saxlayırdılar, o qədər də oxumaqda olduğumuz və tarixi-təbii dərsləri öz işini görməkdə idi. Dərsin birində dünyanın altı gündə xüdəbəndi-ələmin tərəfindən xəlq olunduğunu və xalqın cümə günü dincə qaldığını oxuyanda, dərsin o birisində tarixi-təbii müəlliminin bəyanatı öz mənası ilə dinməz-söyləməz Allahın varlığını da şübhə altında buraxırdı, Adəm babamızın behiştə Nuhun tufanını bilmərrə inkar edirdi”.

Burada deyildiyi kimi, eyni ruhda, eyni məzmununda tədris edilən coğrafiya və təbiyyat fənləri ruhani müəllimlərin təbliğ etdikləri dini dünyagörüşünə qalib gəlirdi. Sonralar, məsələn, C.Məmmədquluzadə kimi mütəfəkkirlərin öz əsərlərində tez-tez rus alimlərini: Uşinski, Pisarev, Lomonosov və başqalarını yad etməsinin bir kökü də buradan gəlir.

Bədii ədəbiyyat və dil tədrisi sahəsində də maraqlı cəhətlər çox idi. Sinif jurnallarından, Krilov təmsillərinin xüsusilə tez-tez keçildiyi görünməkdədir.

Füzulinin şeirlərinin keçilməsi də olduqca əhəmiyyətlidir. Ü.Hacıbəyovun öz ilk operasını yazdığı zaman Füzulinin lirikasından geniş istifadə etməsi ilə bu fakt arasında möhkəm bir əlaqə olduğunu başa düşmək çətin deyildir.

Seminariyanın kitabxanasında rus və Qərbi Avropa klassiklərinin çoxlu əsərləri var imiş. Ü.Hacıbəyovun ədəbi yaradıcılığa başlamasında C.Məmmədquluzadə, Suleyman Sani, N.Nərimanov və başqalarının hələ gənc ikən bitkin bədii əsərlər yaratmaq iqtidarına malik olmasında, söz yox ki, seminariyadakı ədəbiyyat müəllimlərinin, ədəbi mühitin də müəyyən rolu olmuşdur. Onlar böyük rus xalqının dilini kamil surətdə burada öyrənmiş, klassik rus ədəbiyyatı ilə ilk dəfə burada əsaslı surətdə tanış olmuşdular.

Musiqi dərsləri, çalmağı öyrənmək, teatr tamaşaları vermək, xorda oxumaq, rəqs etmək, habelə bağbanlıq, dülgərlik və sair peşələrə yiyələnmək də seminaristlərin həyatında maraqlı cəhətlərdən idi. Burada musiqi dərslərinə xüsusi fikir verilir, proqram üzrə “Светское пение” və “Церковное пение” ilə ayrıca dərslər keçilirdi. Bu dərsləri xor müəllimi Semyon Pavloviç Qoqliçidze aparırdı. Kapelmeyster Mixail Leonteviç Pekker tələbələrdən təşkil olunmuş simli çalğı alətləri orkestrinə və nəfəsli çalğı alətləri orkestrinə rəhbərlik edirdi. Tələbələr sinifdən kənarda da musiqiyə böyük maraq göstərər, asudə vaxtlarında çalmağı öyrənməyə çalışırdılar. Skripka çalmağı öyrənən azərbaycanlı uşaqların 1893-cü ildə yazılmış bir siyahısında 33 nəfərin adının olması bu meylin nə qədər güclü olduğunu bir daha sübut edir.

Şübhəsiz, bu cür faktlar Azərbaycanda professional musiqi kadrlarının yetişməsi tarixini öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən qiymətlidir.

Başqa bir sənətdə 1885-ci ildə seminariyada hansı musiqi alətləri olduğu və bunların miqdarı göstərilir: skripka – 7 ədəd, fisqarmon – 1 ədəd, fleyta – 1 ədəd, violonçel – 2 ədəd, kontrabas – 1 ədəd, alt – 1 ədəd, kornet a piston – 1 ədəd.

Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin tələbəlik yoldaşı Ə.Terequlovun və musiqişünasların yazdıqlarına görə, seminariyada Ü.Hacıbəyov skripka, violonçel və bariqonda, M.Maqomayev isə klarnet çalmağı öyrənmişdir. Mənbələrdə hər iki sənətkarın not sistemi, qammalar və tonlarla, həmçinin klassik rus və Qərbi Avropa kompozitorlarının əsərlərilə məhz bu zamandan tanış olmağa başladıkları qeyd olunur. Ə.Terequlov yazır ki, musiqi həvəskarı olan tələbələr yalnız seminariyadakı məşğələlərlə kifayətlənməyib, istirahət günləri və tətil zamanlarında Tiflisə gələrək, orada verilən opera tamaşalarına baxarmışlar. Verdinin “Traviata” operasında artistka Qaşinskayanın Traviata rolunu məharətlə ifa etməsi gənc musiqi həvəskarlarını heyran etmişdi. Mazas və Danklın düetləri, Qlinkanın “Ruslan və

Ludmila”, Meyerberin “Quqenotlar” operasından ariyalar da tələbələr tərəfindən çox sevilirdi.

Arxiv sənədlərində seminariya tədris məşğələlərində istifadə olunan yeni vəsaitin siyahısı saxlanılmışdır. 1885-ci ilə aid olan siyahılardan aşağıdakı şeylərin adlarına rast gəlirik: iki qlobus, frebel oyunları qutusu, dünyanın bütün qitələrinin xəritəsi, Çernyaviskinin rənglər cədvəli, müqəddəs tarixə aid şəkillər, Fələstinin xəritəsi və başqaları. Siyahıda meteoroloji stansiyanın da adı vardır.

Beləliklə, bu müxtəsər qeydlər Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında ağır təlim-təربiyə üsulu, mürtəcə dini-sxolastik cəhətlərlə birlikdə müsbət, mütərəqqi cəhətlərin də olduğunu göstərir. Burada oxuyan ağıllı demokratik görüşlü gəncləri cəlb edən, cürbəcür əziyyətlərə dözməyə vadar edən məhz seminariyanın müsbət cəhətləri idi.

Aşağıda Ü.Hacıbəyovdan danışanda görəcəyik ki, həmin gənclər arasında bu və ya başqa dini ayini icra etməkdən boyun qaçıрмаq, sıxıcı qaydalardan kənara çıxmaq kimi hallar da olurdu. Lakin onlar çətinliklərə yalnız bu ziddiyyətli təhsil ocağının yaxşı cəhətlərinə görə dözürdülər, əks təqdirdə 10-15 yaşlı uşaqlar beş il doğma yurddan, ata-anadan ayrı düşüb, oxumaq üçün qürbətə getməyə razı olmazdılar. C.Məmmədquluzadənin seminariyaya girəndən sonra, özündən kiçik olan iki qardaşının da buraya qəbul edilməsi haqqında ərizə verməsini bundan başqa heç bir şeylə izah etmək olmaz.

Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin beş illik təhsil müddətində nə qədər maraqlı, mənalı bir inkişaf yolu keçdiyini sənədlər əsasında gözdən keçirək.

Ü.Hacıbəyova aid şəxsi işlər qovluğunda böyük sənətkarın uşaqlıq və gənclik illərindəki şəxsiyyəti, məşğələləri, necə oxuduğu, incəsənətin hansı növlərilə maraqlandığı, xüsusilə musiqi ilə nə zamandan ciddi məşğul olmağa başladığı və sair bir çox məsələlərə dair materiallar saxlanılmaqdadır. Bu materiallar çox cəhətli yaradıcılıq istedadına malik olan Ü.Hacıbəyovun təkcə tələbəlik illərini işıqlandırmaq nöqteyi-nəzərindən deyil, həmçinin onun istedad və dünyagörüşünün necə, nə zamandan inkişaf etdiyini tarixi ardıcılıqla öyrənmək nöqteyi-nəzərindən də əhəmiyyətlidir. Həmin materiallar bunlardır: seminariyaya qəbul olunmaq üçün direktorun adına yazılmış ərizə, imtahan yazı işləri, əxlaq vərəqəsi (sınıf rəhbərinin hər tədris ilinin axırında verdiyi xasiyyətnamələr) və seminariyanı qurtarmaq haqqında şəhadətnamə. Aşağıda ilk dəfə olaraq, bu materialların mətnini və onlar haqqında qısaca izahat veririk.

- Ü.Hacıbəyov 1899-cu ilin yazında Şuşada rus-tatar məktəbini bitirdikdən sonra, həmin il avqustun 23-də seminariya direktorunun adına rusca aşağıdakı məzmununda bir ərizə yazmışdır: “İzzətli cənab – Zaqafqaziya

müəllimlər seminariyasının direktoruna.

Rus-tatar məktəbini qurtarmış olan (Şuşada) Ü.Hacıbəyovdan.

Mən rus-tatar məktəbini qurtarmış olan Ü.Hacıbəyov, təhsilimi davam etdirməyi arzulayıram; ona görə də məni qəbul imtahanına buraxmanızı və cənabınızın idarə etdiyi seminariyanın biliyimə müvafiq sinfinə qəbul etməinizi Siz cənabdan acizənə xahiş edirəm.

Ərizə ilə birlikdə təqdim edirəm: 1) doğuluş haqqında şəhadətnamə, 2) çiçək iynəsi vurdurmaq və sağlam bədən haqqında şəhadətnamə, 3) mənşə haqqında şəhadətnamə və 4) məktəbi müvəffəqiyyətlə qurtarmaq və əla əxlaq haqqında şəhadətnamə.

Ü.Hacıbəyov, Tiflis quberniyasının Qori şəhəri, 23 avqust 1899-cu il”.

Burada diqqəti ən çox cəlb edən cəhət kiçik Üzeyirin ibtidai məktəbi, rus-tatar məktəbini müvəffəqiyyətlə və əla əxlaqla qurtarması haqqında məlumatdır.

Ərizə qəbul olunur. 1899-cu ilin sentyabr ayından Ü.Hacıbəyov birinci sinifdə oxumağa başlayır.

Sınıf rəhbərinin ona 1899-1900-cu tədris ili üçün verdiyi qısa xasiyyətnamədə oxuyuruq: “Qabildir, yoldaşlarından daha açıq ürəklidir; şəkil çəkməyi və kitab oxumağı sevir, könüllü olaraq tatar dilindən rus dilinə və əksinə məqalələr tərcümə edir, xasiyyətcə şəndir, ayıqdır.

14-15 yaşlı Üzeyirə verilmiş bu ilk xasiyyətnamə o zamanlar onun malik olduğu nəcib sifətlər və meyillər haqqında təsəvvür verir. Buradan göründüyü kimi, gələcəyin böyük sənətkarı Ü.Hacıbəyovun ədəbiyyat və incəsənətə, xüsusilə mütaliə və tərcüməyə marağı hələ seminariya təhsilinin birinci ilindən inkişafa başlamışdır. O, həm ruscadan azərbaycancaya, həm də azərbaycandən ruscaya tərcümələr edirmiş. Xasiyyətnamədəki “məqalələr” sözünə gəldikdə, bu söz Üzeyirin o zaman hələ həcmcə kiçik ədəbi əsərləri tərcümə etdiyini güman etməyə haqq verir. Bu, gələcəkdə Qoqolun “Şinel”ini tərcümə etmək işinə hazırlıqdır.

Bundan sonra, əxlaq vərəqəsində biri 1900-cu il dekabrın 3-də, digəri dekabrın 8-də yazılmış iki qeyd gəlir. Bu qeydlər 1900-1901-ci tədris ili üçün xasiyyətnaməni əvəz edir.

Birinci qeyd bu məzmunadadır: “ 3 dekabr, 1900-cu ildə yuxarı hazırlıq sinfinin şagirdi Ü.Hacıbəyov tatar dilində danışmışdır. Müfəttişin töhməti”.

İkinci qeyd: “8 dekabr, Ü.Hacıbəyov növbətçi olduğu zaman duanı özü oxumayıb, yoldaşından xahiş etmişdir ki, o, oxusun. Müfəttişdən töhmət almış və üzümüzə gələn bazar günü məzuniyyətə çıxmaqdan məhrum edilmişdir. Xasiyyətnamə olduğu kimi qalır. Yuxarı haqsızlıq sinfinin müəllimi (imza)”

Birinci qeyd çarizmin mili mədəniyyətlərin inkişafını ləngitmə və zorla ruslaşdırma siyasəti yeridərək ucqarlarda ana dilini sıxışdırdığını göstərən faktlardan biridir. Qori seminariyasında müxtəlif millətlərdən olan tələbələrin öz aralarında ana dilində danışmaları ciddi qadağan edilmişdi. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, dərstdən kənar ana dilində danışan tələbələrin əxlaqdan qiyməti bir bal azaldılırdı!...

Ü.Hacıbəyovun, bəlkə də, həyatında ilk dəfə olaraq müfəttişdən təhmət almasının acınacaqlı tarixi belədir.

İkinci qeyd Hacıbəyovun kiçik yaşlarından mövhumata, dini ayinlərə nifrət etdiyini təsdiq edir. 1899-1900-cu illərin xasiyyətnaməsində müəllimin onu “ayıq” uşaqlardan hesab etməsi bu nöqteyi-nəzərdən də əhəmiyyətlidir. Məhz bunun nəticəsi idi ki, gənc Üzeyir seminaristlərin, bir qayda olaraq, hər gün birinci dərsə başlayanda oxuduqları duanı oxumaq istəməmiş və “yoldaşından xahiş etmişdir ki, o, oxusun”.

İkinci təhmətin də tarixi belədir.

1901-1902-ci tədris ilinə aid xasiyyətnamə kompozitor Üzeyir Hacıbəyovun musiqi sahəsindəki ilk addımlarını əks etdirən bir cəhət kimi çox qiymətlidir. Lakin bu tədris ili də onun həyatına bir neçə fərəhsiz hadisə gətirmişdir. “Oktyabrın 1-də Üzeyir Hacıbəyov musiqi dərindən çıxıb getmiş, sonra isə dərstdən getməsi haqqında musiqi müəllimi ilə saymazyana danışmışdır. Sınıf rəhbərindən təhmət almış və ona ciddi cəza haqqında xəbərdarlıq edilmişdir”.

Bir az sonra: “8 yanvar 1902-ci ildə Üzeyir Hacıbəyov Milad günü tətilindən gec qayıdaraq dedi ki, minik tapmamışdır. Cənab müfəttişin təhməti”.

Bu sözlərdən Ü.Hacıbəyov xarakterinin surətlə mürəkkəbləşməkdə və ciddiləşməkdə olduğu hiss edilir. Keçən il, bütün tələbələr üçün qanun olan duanı oxumaq kimi “ mühüm” bir işdən boyun qaçıran Ü.Hacıbəyov indi öz müəllimindən, ehtimal ki, onun keçdiyi dərstdən narazılıq əlaməti olaraq sinki tərk edir; həm də, çox maraqlıdır ki, o, musiqi dərindən çıxıb gedir.

Əlbəttə, bütün bunlara zəkali gəncin həyatında, davranışında özünü göstərən təsadüfi hallar kimi baxılmamalıdır. Bunların kökünü axtarmağa çalışaq.

1901 -1902-ci illər üçün verilən ümumi xasiyyətnamə bu məsələni xeyli işıqlandırır: “Deyilənlərə (1901-1902-ci illərə aid yuxarıda göstərilən iki qeyd nəzərdə tutulur – Ə.M.) əlavə etmək olar ki, Ü.Hacıbəyovun tatar kitablarını tərcüməyə həvəsi olduqca artmış və hətta əsərlərə nəzirə yazmaq dərəcəsinə qədər inkişaf etmişdir: sinifdə “tatar şairi” adı ilə məşhurdur. Bu tərcümələr və əsər yazması onun fənni məşğələlərdə müvəffəqiyyət əldə etməsinə mane olmuşdur. Böyüdükcə Hacıbəyovdakı şuxluq yox olub, ciddiyyətlə əvəz olunmuşdur. Onun xasiyyətində şənlikdən daha çox, qəm-kədər vardır; tez-tez qaradınmaz və qaşqabaqlı olurdu... Sınıf rəhbəri (imza)”

Məsələ aydınlaşır. Məlum olur ki, artıq 16 -17 yaşında olduğu zaman Ü.Hacıbəyov xasiyyətcə ciddi və eyni zamanda qəmli bir gənc imiş. O, ədəbiyyatla əsaslı sürətdə məşğul olmağa, yalnız tərcümə ilə kifayətlənməyib, özü də ilk qələm təcrübələri etməyə başlamışdır. Xasiyyətnamədəki “şair” sözü onun bədii yaradıcılığa şeirlə başladığını göstərir; yoldaşları onu bir şair olaraq tanıyırmışlar.

Ü.Hacıbəyovun yazıçılıq istedadı və ədəbiyyata dərin marağı Ə.Terequlovun xatirətində də təsdiq edilir. Həmin xatirata görə rus və Qərbi Avropa klassiklərinin əsərlərini oxumaq, bu əsərlər ətrafında elmi mübahisələrə girişmək, habelə bədii qiraətdə hünerli olmağa çalışmaq seminaristlərin ən çox sevdikləri məşğələlərdən imiş.

Ü.Hacıbəyov üçün ən sevimli ədib – Qoqol olmuşdur. Ümumiyyətlə, gənc Üzeyir satira və yumoru xoşlayır və özü də bu xarakterdə şeirlər yazırdı.

Əxlaq vərəqəsindəki 1902-1903-cü tədris ili üçün xasiyyətnamədə deyilir: “Tərcümədən əl çəkmişdir; lakin hərdən bir şeir yazır. Xüsusilə rəsmi və musiqini sevir, amma tədris fənlərinə həvəs hiss olunmur. Xasiyyətindəki adamayovuşmazlıq və qaraqabaqlıq azalmışdır; lakin bir o qədər də yox. Sinif rəhbəri (imza), 28 may 1902”.

Deməli Ü.Hacıbəyov indi, ədəbiyyata marağı hesabına incəsənətlə, “xüsusilə rəsm və musiqi” ilə də çox maraqlanır.

1903 – 1904-cü tədris ili üçün xasiyyətnamə müxtəsər olub, onun incəsənətlə məşğuliyyəti haqqında heç bir məlumat vermir: “ Ü. Hacıbəyov təcrübə dərslərini orta dedi; imtahan zamanı verdiyi dərs isə həтта pis idi; tələffüzündə aksent vardır. Povestlər və şeirlər tərtibilə məşğul olmuşdur. Başqa cəhətdən xasiyyətnamə olduğu kimi qalır.

Axıncı xasiyyətnamə 15 iyul 1904-cü ilin axırları, 1904-cü ilin başlanğıcına aiddir.

Əxlaq vərəqəsindəki axıncı xasiyyətnamədə Ü.Hacıbəyovun istər bir müəllim, istərsə bir musiqiçi olaraq sıçrayışla inkişaf etməsinin şahidi oluruq. “ Ü.Hacıbəyov qabil, ağıllı bir müəllim olacaqdır; ancaq təəssüf ki, o, həmişə dərs dediyi zaman orijinal olmağa çalışır; təcrübəsiz olduğu üçün bir çox hallarda bu onu mənasızlığa aparıb çıxarır. Habelə təəssüf ki, Üzeyir müsaid olmayan bir həyat şəraitinə düşərsə, asanlıqla geridə qalıb, yenə tam mənada bir tatara çevrilə bilər. Əla musiqiçidir.

Bu sözlərdə xəstə bir qənaətlə bərabər, Üzeyirin qüvvətli istedadı malik olduğu da açıq etiraf edilir: artıq o, həm bilikli və bacarıqlı müəllim həm də “əla musiqiçidir”

“Əla musiqiçi” ifadəsi sözgəlişi yazılan bir ifadə olmayıb, konkret faktlara əsaslanır.

Kompozitor özü “Azərbaycan xalqının incəsənəti” adlı məcmuədəki xatiratında yazır ki, o, hələ Şuşada olduğu zaman , 1897 – 1898-ci illərdə həvəskar artistlərin verdikləri “Məcnun Leylinin qəbri başında” adlı tamaşanı görüb çox təsirlənmiş və burada eşitdiyi “Şəbi-hicran” melodiyası onun hafizəsində nəqş olunmuşdur; bu hadisə “Leyli və Məcnun” operasının yaradılmasında bir növ həvəsləndirici amillərdən olmuşdur. Lakin o zaman bu ancaq bir həvəs və arzu olaraq qalmışdır; çünki 12 -13 yaşlı Üzeyirin heç bir həqiqi musiqi təhsili yox idi. İlk musiqi təhsilini o, Qoridə almağa başladı.

Mənbələrdə deyildiyinə görə Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayev ibtidai not savadını, çoxsəsli musiqi qanunlarını tələbəlik illərində öyrənmişlər. Üzeyir həmçinin üç musiqi alətində: ckripka, violonçel və baritonda çalmağı öyrənərək, tələbələrə təşkil edilmiş orkestrin fəal üzvlərindən olmuşdur. Xorda o adətən “ikinci” səslə oxuyarmış.

Bundan başqa, Üzeyirin seminariyada xüsusi bir “musiqi albomu” tərtib etdiyini, bu alboma sevdiyi melodiyları, xalq mahnılarını yazdığını da qeyd edirlər. Musiqişünaslar, çox doğru olaraq, Ü.Hacıbəyovun Azərbaycan xalq musiqi nümunələrini toplamaq, işləyib tərtib etmək və öyrənmək sahəsində getdikcə qüvvətlənən və nəhayət, onun “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı qiymətli elmi əsərini yazması ilə nəticələnən səmərəli işinin məhz bu “Musiqi albomu” ilə başladığını iddia edirlər. Ə. Terequlovun xatiratında deyilir ki, “bizim yoldaşlar içərisində ən nüfuzlusu, ifaçılıqda usta olan və tənqidçi Üzeyir hesab edilirdi. Bir dəfə Ü.Hacıbəyov öz yaxın dostlarını başına yığıb, onlara skripkanın müşayətilə “Şəbi-hicran” melodiyasını xorla oxumağı öyrətmişdir. Sonralar o, müvəffəqiyyətlə ifa olunan bu melodiyadan “Leyli və Məcnun” operasının müqəddiməsində istifadə etmişdir.

Ü.Hacıbəyov yoldaşları arasında, eyni zamanda, yaxşı səsi və incə təsirli oxuma qabiliyyəti ilə seçilmiş. Asudə vaxtlarda, gəzinti zamanlarında o, yoldaşı Balabəylə birlikdə muğam oxumaqdan xüsusi zövq almış.

1904-cü ilin iyun ayında təhsil illəri başa çatır. Ü.Hacıbəyova verilmiş 556/409 nömrəli şəhadətnamədən onun seminariyanı müvəffəqiyyətlə bitirdiyini öyrənirik:

Şəhadətnamə

Bu şəhadətnamə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Pedaqoji Şurası tərəfindən müəllimlər seminariyası haqqında qanuna əsasən verilir. Seminariyanın tələbəsi, bəy oğlu, Məhəmməd ümməti, on səkkiz yaşlı Üzeyir Əbdulhüseyn oğlu Hacıbəyova ondan ötrü ki, o, əla əxlaqa malik olmaqla dərslərdən aşağıdakı qiymətləri almışdır.

1. Şəriət	yaxşı (5)
2. Pedaqogika	yaxşı (5)
3. Rus dili.....	yaxşı (4)
4. Hesab	yaxşı (4)
5. Tatar dili.....	yaxşı (5)
6. Həndəsə və yerölçmə	yaxşı (4)
7. Tarix	yaxşı (4)
8. Coğrafiya	yaxşı (4)
9. Təbiətşünaslıq	yaxşı (4)
10. Hüsn-xətt	kafi (3)
11. Rəsm və rəsm-xətt	yaxşı (5)
12. Təcrübi məşğələ, dərs demək	yaxşı (4)

Bundan başqa öyrənmişdir.

1. Nəğmə a) dünyəvi
2. Musiqi a) simli, b) nəfəsli
3. Kənd təsərrüfatı a) bostançılıq və bağçılıq, b) arıçılıq, c) ipəkçilik
4. İdman.

Buna görə də, o, ibtidai məktəb müəllimi adına layiq görülür və göstərilən vəzifədə işə başladığı zaman ona verilmiş vəzifəyə məxsus bütün hüquqlardan istifadə edə bilər. Püşk atma yolu ilə hərbi mükəlləfiyyəti keçdiyi zaman təhsilinə görə üçüncü dərəcədə olaraq və hərbi mükəlləfiyyət haqqında nizamnamənin 56 – cı maddəsinin üçüncü bəndində müəyyən edilmiş güzəştlərdən istifadə etmək hüququna malik olacaqdır.

Məzkur Hacıbəyov dövlət hesabına tərbiyə almış bir tələbə kimi, “Zaqafqaiya müəllimlər seminariyasının qaydaları”nın 6-cı maddəsində müətləbiq olaraq müdiriyyətin təyin etdiyi xalq məktəblərində, yaxud başqa tədris müəssisələrində altı il müəllim vəzifəsində xidmət etməyə borcludur.

İyun 1904-cü il, Qori şəhəri

Ü.Hacıbəyov gənc bir xalq müəllimi olaraq işə başladığı zaman qəlbi böyük bir coşğun arzularla dolu idi. Həmin il iyulun 1-də o, Cəbrayıl qəzasının Hadrut kənd məktəbində üçüncü sinfi müəllim təyin edilir. Bir il sonra, 1905-ci ildə Bakıya köçən Ü.Hacıbəyovun həyatında doğma mədəniyyətinin tərəqqisi naminə fədakarcasına mübarizə dövrü başlanır.

Ü.Hacıbəyovun yaşadı, seminariya yoldaşı və Azərbaycan musiqisinin inkişafı

uğrunda mübarizədə ən yaxın köməkçisi olan M.Maqomayevin tələbəlik illərinə aid sənədlər daha çoxdur. Bunlar Ü.Hacıbəyovdan sonra ikinci görkəmli kompozitorumuz olan M.Maqomayevin həyat, yaradıcılıq və dünyagörüşünün indiyədək qaranlıq qalan bir sıra mühüm cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün material verir.

M.Maqomayevin şəxsi işlər qovluğunda bu sənədlər saxlanılır: onun seminariyaya qəbul edilməsi haqqında teleqram və təliqələr, hər tədris ili üçün ayrıca olaraq verilmiş xasiyyətnamələr, seminariya direktoruna yazdığı iki məktub, seminariyanı qurtarması haqqında şəhadətnamə, ona mükafat verilməsi haqqında seminariya direktorunun Qafqaz Tədris Dairəsi hamisinə yazdığı raport.

Bu materialların hamısının əslisi rus dilindədir. Aşağıda ilk dəfə olaraq bunların tərcümə olunmuş mətni ilə birlikdə bəzi izahlar da verilir.

Tersk vilayəti dağlıları arasında maarifi və texniki bilikləri yayan cəmiyyətin Vladıqafqaz şəhərindəki idarəsi Qroznı dağlılar məktəbinin baxıcısına göndərdiyi 23 avqust 1900-cü il tarixli təliqəsində yazır: “Cəmiyyətin idarəsi özünün bu il avqustun 21-də keçirdiyi yığıncağında qərara almışdır ki, sizə tabe olan məktəbin keçmiş şagirdi Əbdul Müslüm Maqomayev Qori seminariyasına girməli olarsa, yardım olaraq ona pul verilsin və [İdarə] Maqomayevə bu barədə xəbər verilməsini xahiş edir. Şayəd o daxil olarsa, idarəyə xəbər verin ki, onun adresinə pul göndərək.

Katib (imza).

Adres. Vladıqafqaz şəhəri, Osetin küçəsi, Dava Vəkili Bayevin xüsusi mülkü.

Təliqənin ardınca belə bir teleqramın mətni gəlir: Qori seminariya direktoruna, Maqomayev indi İradənin hesabına seminariyaya daxil ola bilərmi. Cavab üçün pul verilmişdir”.

Tarix etibarilə bundan sonraya aid olan sənəddən görünür ki, seminariya direktoru həmin teleqrama müsbət cavab vermiş və 1900-cü il avqust ayının axırlarında M.Maqomayev oxumaq üçün Qoriyə göndərilmişdir.

Qroznı dağlılar məktəbi baxıcısının 29 avqust 1900-cü il tarixli 451 nömrəli təliqəsində oxuyuruq:

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Əlahəzrət cənab direktoruna

Bununla Qroznı dairəsi Staraya Ataqi kəndi sakininin oğlu, mənim idarə etdiyim məktəbi qurtarmış olan azyaşlı Əbdul Müslüm Maqomayevi sizə təqdim edərək, ilk imtahanı əsasında onu idarə etdiyiniz seminariyanın pansionerləri sırasına qəbul etməyinizi Siz Zati-alilərinizdən acizənə surətdə xahiş etməyi özümə şərəf bilirəm. Onun 1900 – 1901-ci tədris ili üçün xərcini Tersk əyaləti dağlıları arasında maarifi və texniki bilikləri yayan cəmiyyət verəcəkdir. Onu da əlavə edirəm ki, Maqomayevin sənədlərini Siz Zati-alilərinə bu il avqustun 7-ci tarixli 435 nömrəli təliqə ilə birlikdə göndərmişəm.

Maarifi yayan cəmiyyətin katibinin məktubu əlavə olunur. Məktəbin baxıcısı (imza)".

Bu sənədlərdə diqqəti cəlb edən fakt, əvvələn, ondan ibarətdir ki, dağlılar arasında maarifi yayan Cəmiyyət, fəaliyyətində müəyyən kölgəli cəhətlər olsa da, Maqomayevin təhsilini davam etdirməsi üçün çalışmış və ona maddi yardım göstərmişdir. Bu, əlbəttə, səbəbsiz deyildi. Maqomayevin bir zəhmətkeş dəmirçi ailəsindən olduğunu nəzərə alaraq, belə bir qayğıkeşliyin səbəbini birinci növbədə onun zəkali və çalışqan bir tələbə olmasında axtarmaq lazımdır.

Diqqəti cəlb edən ikinci cəhət – M.Maqomayevin ibtidai təhsili Qroznı dairəsinin Stara Ataqi kəndində aldığı haqqında məlumatdır. Bu fakt Maqomayevin indiyədək yazılmış tərcümeyi-halında olmamışdır. Çox ehtimal ki, kompozitorun anadan olduğu yer də Qroznı şəhəri deyil, Stara Ataqi kəndidir.

Nəhayət M. Maqomayev Qori seminariyasında Q.Qasımovun yazdığı kimi 1899-cu ildə deyil, Ü.Hacıbəyovdan bir il sonra, 1900-cu ildə daxil olmuşdur. Onun təhsili 1904-cü ildə, yəni müəyyən olunmuş beşillik vaxtdan əvvəl qurtarması da maraqlıdır (bu barədə sənədlər aşağıda verilir).

Maqomayevin əxlaq vərəqəsi bizi elmə, ədəbiyyata və incəsənətə odlu bir məhəbbətlə bağlanıb surətlə inkişaf edən, öz nəcib mənəvi sifətlərilə bütün yoldaşlarında və müəllimlərində səmimi duyğular oyadan, istedadlı, çalışqan, təşkilatçı bir gəncə tanış edir. Həmin vərəqədəki 1900 -1901-ci tədris ilinə aid xasiyyətnamə belədir: "Ciddi, çalışqandır; rusca sərbəst və düzgün danışır; bütün fənlər üzrə əla müvəffəqiyyət göstərir, kitab oxumağı və onlardan qeydlər götürməyi sevir.

Ü.Hacıbəyovda gördüyümüz kimi, M.Maqomayevdə də birinci tədris ilində hələ ümumiyyətlə incəsənətə və o cümlədən musiqiyə həvəs hiss olunmur; hələlik o ancaq "kitab oxumağı və onlardan qeydlər götürməyi" sevir. Lakin bir il sonraya, 1901 – 1902-ci ilə aid olan xasiyyətnamə bizə Maqomayevin artıq incəsənət aləminə qədəm qoymuş olduğunu, onun musiqi və rəqslə diqqəti cəlb edəcək dərəcədə həvəslə məşğul olduğunu xəbər verir. "Yuxarıdakı xasiyyətnaməyə bunları əlavə etmək olar: Maqomayev bütün il boyu özünü əla apardı; müvəffəqiyyəti və çalışqanlığı cəhətindən görkəmli şagirdidir, yoldaşlarına müsbət təsir göstərmişdir; nəzakətli və sözbəxandır, həmişə səmimi və mehribandır; modda olan rəqsləri əla ifa edir; musiqi və mütaliəni sevir.

İkinci sinfə köçürülmüşdür. Çox sevimli oğlandır".

Deməli, 16-17 yaşlı M.Maqomayevin şəxsinə gələcəyin mədəni, çoxcəhətli inkişaf edən, istedadlı adamlarından biri böyüyür. Hətta o öz biliyi və yüksək əxlaqı ilə seminaristlər üçün nümunə olmuşdur. Onun musiqiyə məhəbbəti də sinif

rəhbərinin diqqətini cəlb etmişdir.

Əxlaq vərəqəsindəki 1902-1903-cü ilə aid xasiyyətnamədə deyilir: “İlin əvvəlində şagirdlərə rəqs öyrətmək istəmişdir. Doğruluq sevən adamdır; odur ki, onunla yoldaşları arasında kiçik bir toqquşma da olmuşdur. Başqa cəhətlər olduğu kimi qalır.

Burada M.Maqomayevin ildən-ilə daha da qüvvətlənəcək xüsusiyyətlərindən birinin – musiqi kollektivləri təşkil etmək bacarığının əlamətləri görünməkdədir.

1903-1904-cü tədris ili üçün xasiyyətnamə bu məzmunadadır. “Maqomayev musiqi müəllimini əvəz edərək seminariyanın nəfəsli orkestrini idarə etmişdir; habelə o, ibtidai məktəbin III və IV şöbələrinin şagirdlərinə skripka çalmağı öyrədən məşğələni də müvəffəqiyyətlə keçmişdir; [tədris ilini] ən yaxşı şagird kimi qurtarmışdır; həmişə nəzakətli və hörmətçil olmuşdur, dərsləri əla qiymətlə vermişdir; konspektləri geniş və ağıllı-başlı tərtib etmişdir; şübhəsiz, əla müəllim, seminariyanın bəzəyi olacaqdır; belə tələbələr yalnız şükranla xatırlamaq olar. Qafqaz təhsil dairəsinin Əlahəzrət Cənab hamisinin icazəsilə 50 manat pul ilə mükafatlandırılmışdır.

Bunun ardınca nə zaman və hansı münasibətlə yazıldığı məlum olmayan belə bir qeyd vardır: “Maqomayev əla şagird olmuş və əla da müəllim olacaqdır. O hər cəhətdən bacarıqlıdır, mahirdir. Onun əlində heç bir iş çətin deyildir. Əla musiqiçidir. Şən, üzügülərdir. Lakin qorxuram ki, o, pis adamlara qoşulsun.

Bu sözlərdən görünür ki, Maqomayevin sonralar inkişaf edib formalaşan musiqi zövqü və istedadı çox erkən, ilk gənclik çağlarından nəzərləri özünə cəlb etdiyi kimi, onun bir “əla musiqisi” kimi geniş əməli fəaliyyəti də o zamandan başlanmışdır. Seminariyada olduğu vaxt tələbələr orkestrinə rəhbərlik edən, öz yoldaşlarına rəqs öyrədən Maqomayev təhsilini qurtarandan sonra, Bakıda və Lənkəranda müəllimlik etdiyi zaman özünün bu musiqi-ictimai fəaliyyətini davam etdirərək daha da genişləndirilmişdir. 1905-1911-ci illərdə o, Lənkəranda tələbələrdən xor və xalq çağrı alətləri orkestri təşkil etmiş, 1911-1913-cü illərdə, Ü.Hacıbəyov Moskva və Peterburqda olduğu zaman isə, Bakıda Azərbaycan teatrı və musiqisi sahəsində fəal çalışan demokratik xadimlərdən biri olmuşdur. Keçmiş sinif rəhbəri onun gələcəkdə “əla müəllim olacağını” yazmaqda da yanılmamışdı. M. Maqomayev bir müəllim olaraq çox bacarıqlı və həssas imiş. Onun pedaqoji ustalığı Azərbaycanda istedadlı musiqi kadrları tərbiyə edilməsi sahəsində müvəffəqiyyətlə çalışmasına az kömək etməmişdir.

1903-1904-cü tədris ili üçün xasiyyətnaməyə edilmiş əlavədəki “qorxuram ki, o, pis adamlara qoşulsun” sözlərinə gəlincə, burada seminarist Maqomayevin dünyagörüşü məsələsinə toxunulmuşdur. Çox güman ki, “doğruluq sevən” cavanda

təhsilini başa çatdırdığı zaman müəyyən demokratik görüşlər özünü göstərmiş, lakin Maqomayev dərslərdəki böyük müvəffəqiyyəti və seminariyanın musiqi həyatındakı görkəmli rolu ilə xarakterinin bu cəhətini, necə deyərlər, gözdən yayındıra bilmişdir.

M.Maqomayevin axırncı tədris ilində mükafatlandırılması haqqında seminariya direktorunun 16 may 1904-cü il tarixli məktubunun mətni aşağıdakılardan ibarətdir:

“Qafqaz Təhsil dairəsinin Əlahəzrət Cənab naminə”

Raport

Bu tədris ilində, mənim idarə etdiyim Seminariyanı qurtaran Əbdul Müslüm Maqomayev Seminariyanın nəfəsli və simli orkestrinə rəhbərlik və tələbələr içərisində yeni-yeni adamlara musiqi öyrətmək işində olduğu kimi, musiqi müəlliminin rəhbərliyi ilə ikisinfli ibtidai rus məktəbi tələbələrinə skripka çalmağı öyrətmək işində də olduqca çox əmək çəkib, səy və qayğı göstərmişdir. Bundan əlavə, tələbə Maqomayev tədris kursunun bütün fənləri üzrə çox yaxşı oxuyur və öz müvəffəqiyyətləri və əxlaqı ilə həmişə sinifdə birinci yeri tutmuşdur.

Bunları bildirməklə və bir tərəfdən, Maqomayevi onun Seminariyadakı xüsusi əməyinə görə mükafatlandırmaq, digər tərəfdən də, Seminariyanın başqa tələbələrində faydalı yarış hissi oyatmaq arzusu ilə tələbə Maqomayevə təhsilini qurtarandan sonra özünə ev-eşik düzəltmək üçün Seminariyanın xüsusi vəsaitindən əlli manat verilməsinə icazə vermənizi Siz Zati-alilərindən acizənə xahiş etməyi özümə şərəf bilirəm.

Bu sənəd, haqqında bəhs edilmiş xasiyyətnamələrə heç bir yeni motiv əlavə etməsə də, bir məsələni aydınlaşdırır: o da budur ki, M.Maqomayev istər ibtidai məktəbdə, istərsə də seminariyada həmişə ən layiqli tələbələr sırasında olduğuna görə müdiriyyət və müəllimlərin böyük rəğbətini qazanmışdır.

Seminarist M.Maqomayevin yüksək bilik və istedadı ona verilən şəhadətnamədəki istisnasız əla qiymətlərlə bir daha təsdiq edilmişdir:

Şəhadətnamə

Bu şəhadətnamə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Peqadoji Şurası tərəfindən müəllimlər seminariyası haqqında qanuna əsasən verilir. Seminariyanın tələbəsi, kəndli oğlu, Məhəmməd ümməti, 18 yaşlı Əbdul Müslüm Maqomayevə ondan ötrü ki, o əla əxlaqa malik olmaqla dərslərdən aşağıdakı qiymətləri almışdır.

1. Şəriət
2. Pedaqogika

3. Rus dili
4. “ ” (?)
5. Hesab
6. Həndəsə və yerölçmə çox kafi (5)
7. Tarix
8. Coğrafiya
9. Təbiətşünaslıq
10. Hüsn – xətt
11. Rəsm və rəsmxətt}
12. Təcrübi məşğələ, dərs demək

Bundan Başqa Öyrənmişdir:

1. Nəğmə a) dünyəvi
2. Musiqi a) simli, b) nəfəsli
3. Kənd təsərrüfatı a) bostançılıq və bağçılıq, b) arıçılıq, c) ipəkçilik.
4. Cildçilik sənəti.
5. Əmək.
6. İdman.

Buna görə də, o, ibtidai məktəb müəllimi adına layiq görülür və göstərilən vəzifədə işə başladığı zaman ona verilmiş vəzifəyə məxsus bütün hüquqlardan istifadə edə bilər. Püşkatma yolu ilə hərbi mükəlləfiyyəti keçdiyi zaman təhsilinə görə üçüncü dərəcəli olacaq və hərbi mükəlləfiyyət haqqında nizamnaməsinin 56-cı maddəsinin 3-cü bəndində müəyyən edilmiş güzəştlərdən istifadə etmək hüququna malik olacaqdır.

Məzkur Maqomayev dövlət hesabına tərbiyə almış bir tələbə kimi, “Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının qaydaları”nın 6-cı maddəsinə mütabiq olaraq, müdiriyyətin təyin etdiyi xalq məktəblərində, yaxud başqa tədris müəssisələrində altı il müəllim vəzifəsində xidmət etməyə borcludur.

İyun, 1904-cü il, Qori şəhəri.

Göründüyü kimi, 1904-cü ildə yazılmış olan bu şəhadətnamədə M.Maqomayevin o zaman guya 18 yaşlı olduğu qeyd edilir; o halda kompozitorun təvəllüd tarixi indiyədək məlum olduğu kimi 1885-ci il deyil, 1886-cı il olur. Bu tarixi başqa mənbələrlə müqayisə edib qəti müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

M.Maqomayevin təhsili qurtarandan sonra seminariya direktoruna yazdığı məktublardan birinin mətnini aşağıda veririk:

Möhtərəm Mixail Alekseeviç!

Mənə göstərdiyiniz atalıq qayğısı üçün minnətdarlığımı sözlə ifadə edə bilmirəm. Sizə və ailənizə səmimi salamlar göndərir və can sağlığı arzu edirəm.

Məktubunuza tez cavab verməyə çalışıram: həqiqətən, hazırda dağlılar məktəbində boş yer yoxdur; lakin müəllimlərdən birini başqa yerə köçürmək nəzərdə tutulur, o zaman yer boşalacaqdır.

Puşkinsk şəhər məktəbi yanındakı ibtidai məktəbdə və Dəmir yolu məktəbində boş yer vardır. Mən də bu yerlərdən birinə daxil olmaq istədiyim üçün bu barədə binagüzarlıqda olmağınızı Sizdən acizənə xahiş edirəm.

Mənim üçün harda işləməyimin fərqi yoxdur, çünki vətənə hər bir yerdə fayda vermək olar; lakin ev – ailə şəraiti məni öz yerimizə bağlanıb qalmağa vadar edir: bu vaxtadək ailəni dolandıran ata və anam indi gündəlik çörək pulunu qazanmaq iqtidarını tamamilə itirmişlər, ailənin yeganə dayağı mən olduğumdan, bütün ümid mənədir. Valideynimi nəzərə alaraq mən öz doğma yurduma təyin olunma haqqında xahişlərimlə Sizə zəhmət verməli oluram.

Binagüzarlığınız üçün sizə bir daha təşəkkürümü bildirir. Və Sizdən xahiş edirəm ki, mənim iki yerdən birinə - ya Şəhər məktəbinə, ya da Dəmir yol məktəbinə hansını Siz özünüz məsləhət bilirsinizsə, oraya qəbul olunmağım haqqında binagüzarlıq edəsiniz.

Sizə səmimi hörmət və və ehtiram bəsləyən, daim sizin qulluğunuzda olan, müəlliminiz Əb.Müs.Maqomayev.

Tersk vilayətinin Qroznı şəhəri, 3 iyun 1894-cü il.

Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin tələbəlik illəri haqqında bu sənədlər həm onların kompozitor və ictimai xadim olaraq nə zaman və necə inkişaf etməyə başladıklarını elmi surətdə aydınlaşdırmaq nöqteyi-nəzərindən, həm də Azərbaycan xalqının iki böyük sənətkarının yetişməsində qabaqcıl rus pedaqoji və musiqi incəsənətinin rolunu təyin etmək nöqteyi-nəzərindən dəyərli materiallardır.

Daxil olma tarixi: 25.08.25

Qəbul tarixi: 06.10.25